

REPENSANDO UNHA INTERVENCIÓN COA COMUNIDADE
CABOVERDIANA DE BURELA: POTENCIALIDADES E DESAFÍOS
NA APLICACIÓN DA ANTROPOLOXÍA.

Luzia Oca Gonzalez

[10.17075/magaaas.2019.003]

XORNADA

MULLERES E ANTROPOLOXÍA EN
GALICIA. ANTROPOLOXÍA APLICADA NA
ACCIÓN SOCIOCULTURAL

Consello da Cultura Galega
Santiago de Compostela
Mércores, 12 de xuño de 2019

REPENSANDO UNHA INTERVENCIÓN COA COMUNIDADE CABOVERDIANA DE BURELA: POTENCIALIDADES E DESAFÍOS NA APLICACIÓN DA ANTROPOLOXÍA.

Luzia Oca González, membra da Comisión de Igualdade do CCG, antropóloga, Universidade de Trás-os-Montes e Alto Douro.

INTRODUCCIÓN

Esta presentación ten como obxectivo reflexionar sobre o uso da antropoloxía e do método etnográfico no contexto de dous proxectos de intervención social nos que participei como coordinadora, que se desenvolveron na localidade de Burela entre 1998 e 2001, tendo como grupo beneficiario a comunidade¹ de orixe caboverdiana asentada na zona dende 1978.

Estes proxectos organizaron o seu labor dende presupostos teóricos e metodolóxicos diferentes, encarnando dous xeitos de intervención contrapostos, nos que a interacción entre os sistemas interventor e beneficiario mudou considerabelmente. A antropoloxía aplicada tivo un papel central no primeiro destes proxectos, tanto nos presupostos teóricos que sustentaron a comprensión da realidade sociocultural do colectivo beneficiario e das súas relacións co resto da sociedade, como nos aspectos metodolóxicos, que se basearon na práctica do método etnográfico, aplicado á intervención social. No segundo proxecto, a práctica antropolóxica foi paulatinamente substituída por unha forma de intervención que se pode calificar como burocrática, aterando as bases teóricas e a metodoloxía, transformando as relacións de poder entre interventores e beneficiarias/os.

Na altura en que se desenvolveron estes proxectos, a soidade da antropóloga, único persoal técnico en ambos casos, somada ao volume de traballo existente, apenas deixaron tempo para a reflexión, sendo esta superficial e limitada a cuestións obvias ou urxentes. Posteriormente, desenvolvín unha reflexión sobre a antropoloxía e a súa idoneidade na aplicación aos procesos de intervención social, dedicando un capítulo da miña tese de doutoramento á análise destes proxectos desde unha perspectiva antropolóxica². O presente traballo baséase parcialmente

¹ Fálase de comunidade non unicamente pola orixe común dos seus membros, que os converte nun grupo étnico diferenciado, senón tamén polo seu alto grao de cohesión interna e por constituír esa comunidade o marco preferente da rede de relacións sociais das persoas caboverdianas de Burela. Neste traballo utilízase o termo comunidade dende unha concepción non funcionalista, que ao denominala así non pretende mostrala como un ente atemporal, estático nin aconflitivo.

² A tese atópase dispoñible en <https://minerva.usc.es/xmlui/handle/10347/9804>

nela, enfatizando os aspectos que fan da antropoloxía feminista e do método etnográfico ferramentas indispensábeis na intervención para a transformación social das desigualdades de xénero que afectan ás mulleres migrantes.

INTERVENCIÓNS COA COMUNIDADE CABOVERDIANA DE BURELA. DA INVISIBILIDADE Á INSTRUMENTALIZACIÓN

O Proxecto BogAvante (PB), promovido e executado pola Rede Galega de Loita contra a Pobreza e Exclusión Social (REGAL), tiña inicialmente como grupo diana ao colectivo de mariñeiros caboverdianos residentes na Mariña de Lugo, concentrados na localidade de Burela. Foi pioneiro na intervención co colectivo caboverdiano, que nunca antes recibira atención por parte das administracións, a pesar da súa longa presenza na zona, que data de finais da década dos 70. O proxecto desenvolveuse entre xullo de 1998 e febreiro de 2000, con financiamento do Fondo Social Europeo (FSE), no marco da iniciativa comunitaria INTEGRA . Seguía un esquema habitual utilizado na concreción das iniciativas europeas, nas que a administración autonómica garantía o seguimento dos proxectos, actuando a Consellería de Pesca da Xunta de Galiza como institución supervisora perante as institucións europeas. A sede da REGAL atopábase na cidade de A Coruña, polo que só o persoal técnico do proxecto e non a propia organización se instalaron en Burela. Esta organización non governamental atopábase nun momento de inactividade, que influíu na ausencia dos seus membros no desenvolvemento cotiá do proxecto.

O obxectivo xeral inicial do BogAvante pretendía promover a formación pesqueira dos mariñeiros caboverdianos, para facilitar o seu ascenso laboral nas tripulacións, xa que técnicos de pesca tiñan detectado a ausencia do colectivo nas diversas formacións que organizaban, impedindo a súa progresión laboral. Para lograr este obxectivo, estaba prevista a realización de aulas de reforzo en linguas (galego e castelán), que permitisen un mellor aproveitamento das formacións pesqueiras. O PB fora redactado por unha empresa consultora sen ningún tipo de contacto previo coa comunidade caboverdiana. A pesar da flagrante ausencia do colectivo beneficiario na definición do proxecto, entre os métodos de traballo propostos na redacción inicial prevíase o establecemento de relacións de proximidade entre o persoal técnico e os beneficiarios (REGAL, 1998). Esta metodoloxía de traballo, de tipo participativo, prevía a implicación do colectivo beneficiario, visto como parte activa do proceso de intervención. A súa aplicación levou á reformulación do proxecto inicial, autorizada polas institucións, redefinindo como seu obxectivo xeral a promoción da integración do colectivo, considerada de xeito

dinámico e multidimensional (Giménez, 2003; Laparra, 2003). En consonancia, definíronse tres ámbitos de actuación: laboral, social e cultural.

O segundo proxecto de intervención, iniciado unha vez rematado o anterior (marzo de 2001), foi conducido por un novo sistema interventor, o Concello de Burela, inicialmente con fondos da Consellaría de Familia, Muller e Xuventude da Xunta de Galiza. O sistema interventor seguiu un esquema organizativo máis pechado que o anterior, sendo financiado e executado por dúas institucións próximas, gobernadas pola mesma forza política. A súa acción continuou ate a actualidade, mudando de denominación e de financiador conforme os cambios políticos e institucionais.

A intervención municipal acabou coa vertente participativa, mudando o encadramento teórico que tiña sustentado a intervención anterior (Oca, 2006), deixando como única liña de actuación a cultural e considerando a integración como un obxectivo xa acadado, como resultado da intervención anterior. Se no primeiro caso foron seguidas as diversas fases definidas por Ander-Egg (1980) para todo proxecto de intervención social (diagnóstico, planeamento, execución e avaliación), no segundo caso o novo sistema interventor pasou directamente á fase de execución, sen ter en conta a realidade do colectivo beneficiario, que tiña mudado como consecuencia da intervención inicial e se encontraba no inicio dun forte proceso de crecemento coa reactivación do fluxo migratorio entre a Ilha de Santiago e Burela.

O meu achegamento á comunidade caboverdiana da Mariña produciuse en calidade de coordinadora da intervención inicial, na que realicei un intenso labor de investigación, dado que o colectivo era un perfecto descoñecido. Este proxecto inicial estivo caracterizado por unha aplicación do método etnográfico no desenvolvemento da intervención, que foi substituído co novo sistema interventor por un método de traballo que se podería definir como burocrático. Na segunda intervención, a imposibilidade de continuar co traballo comunitario tal e como se entende dende a antropoloxía aplicada levoume a saír, mais non a abandonar o proceso de investigación. Este continuou dende outra posición, profundando o estudo da cultura caboverdiana e das relacións de xénero que se producen no seu seo, dando lugar á miña tese de doutoramento e tamén a un novo proxecto de intervención, con mulleres das localidades de orixe en Cabo Verde, que se desenvolveu entre 2007 e 2009.

A ANTROPOLOXÍA APLICADA E O MÉTODO ETNOGRÁFICO NOS PROCESOS DE INTERVENCIÓN SOCIAL TRANSFORMADORA: PARA ALÉN DA OBSERVACIÓN PARTICIPANTE

Ao longo dos tres anos nos que traballei en Burela, o traballo etnográfico de tipo micro e cualitativo amosouse como unha estratexia metodolóxica moi axeitada para sustentar a intervención social, xa que permitiu, alén da proximidade, a obtención de datos imposíbeis de conseguir a través de outros métodos máis usuais.

No marco da intervención, o traballo de campo, como se adoita definir pola Antropoloxía, presentou sempre a particularidade de ser exercido en paralelo, primeiro cunha fase intensa de diagnóstico e planificación, e posteriormente coa execución de actividades, nas que a comunidade participou activamente. A existencia da vertente da acción facilitou o proceso de recolla de información xunto a comunidade, xa que esta tiña aos seus ollos un fin relacionado coa mellora das súas condicións. A antropóloga non se limitaba a pequisar e perguntar, senón que a cambio ofrecía solucións a determinados problemas. Neste proceso as mulleres foron informantes privilexiadas. A observación participante serviu, ao mesmo tempo, para crear relacións de confianza coas mulleres caboverdianas, que tiveron en xeral unha resposta moi positiva e un alto grao de envolvimento.

Nos procesos de desenvolvemento comunitario a participación ten un duplo sentido e non se limita á da antropóloga na súa investigación/observación, senón que é fundamental por parte do colectivo beneficiario, convertido en peza fundamental do proceso, tanto na definición dos seus problemas e necesidades como na priorización destas e na escolla das actividades a realizar. A participación, en canto estratexia de investigación colectiva, no sentido definido por Paulo Freire (1970), entende que investigar supón un xeito de intervir en si mesmo, xa que obriga aos individuos a pensar e conceptualizar determinados aspectos da súa realidade. Neste tipo de propostas a participación é asumida como parte dunha actividade científica que transcende as relacións de poder implícitas nos modelos científicos tradicionais, que separan suxeito e obxecto. A participación, dende este punto de vista, convértese nun puntal da investigación, dando pé ao que se coñece como investigación participativa, que segundo Alberich (2000) supón “un método de estudio y acción que busca obtener resultados fiables y útiles para mejorar situaciones colectivas, basando la investigación en la participación de los propios colectivos a investigar: que así pasan de ser objetos de estudio a sujetos protagonistas de la intervención” (p. 70).

Ruiz (2005) procura unha síntese entre investigación participativa e observación participante, a partir das vinculacións entre ambas estratexias, “quizás construyendo la posibilidad de que ambas sean fases/partes del mismo proceso” (p. 194), facendo súa a síntese de Akilu (2000), segundo a cal o que se necesita é unha estratexia de investigación que combine métodos cualitativos e cuantitativos, de orientación participativa e cara a acción, na que os colectivos

beneficiarios sexan capaces de falar por sí mesmos e podan determinar os asuntos que afectan á súa situación, priorizándoos. Neste proceso, cabe aos técnicos participar, contribuíndo tamén coas súas visións dos fenómenos sociais en análise, e con propostas que terán que ser avaliadas polo colectivo beneficiario.

Foi así que se desenvolveu o proceso de reformulación do proxecto inicial, que tiña sido definido sen a participación do colectivo caboverdiano, e contemplaba aos homes como grupo diana. Para reverter a ausencia do colectivo na definición da propia intervención, foi necesario realizar unha investigación preliminar, baseada no método etnográfico, acompañada do levantamento participativo de problemas e necesidades da comunidade, na que esta determinou os aspectos da súa realidade que deberían ser transformados.

Dentro das propostas da IAP adóitase falar da existencia dun grupo central destes procesos, no que se presentan propostas e toman decisións, que o Colectivo IOÉ (2003) denomina grupo promotor, constituído voluntariamente por poboación beneficiaria e persoal técnico. Neste caso existiu un grupo desta natureza, formado pola antropóloga e por unhas vinte mulleres adultas, algunhas delas participantes dende a primeira reunión de presentación da intervención e outras que se foron unindo a medida que o proxecto se estendía. As reunións eran realizadas de xeito variábel, conforme as necesidades de comunicación, xa que unha vez que arrancaron as actividades, mantíñase un contacto cotiá. Este grupo participaba habitualmente en todas as xuntanzas e actividades. En casos excepcionais, realizáronse asembleas de maior tamaño, aproveitando os momentos de descanso dos homes. Aínda así, as asembleas foron ao longo do proxecto maioritariamente femininas.

A PERSPECTIVA ANTROPOLÓXICA FEMINISTA E O SEU POTENCIAL EN CONTEXTOS DE INTERVENCIÓN SOCIAL

Unha cuestión que ten ocupado diversas reflexións na antropoloxía feminista é a da incidencia do sexo da antropóloga no desenvolvemento das investigacións (Méndez, 2008), ou dito doutro xeito, as implicacións “del antropólogo/a como conecedor generizado” (Gregorio, 2014: 299). No meu caso, ser unha muller, xove e sen cargas familiares, supuxo unha serie de ventaxas á hora de traballar con esta comunidade. En primeiro lugar, porque facilitou o achegamento ao colectivo cabo-verdiano, que se realizou inicialmente a través das súas mulleres, que xurdiron como as interlocutoras dende o contacto inicial. Elas abríronme dende ese momento as portas dos seus espazos domésticos e comunitarios, o que foi chave no proceso de investigación a través do que tentei comprender aspectos tan relevantes para o proxecto como o modelo de

convivencia establecido coa sociedade envolvente e a articulación interna do colectivo e os seus procesos internos de unión e/ou conflito.

Mais o feito de ser muller non trabou o meu acceso aos espazos masculinos, a excepción do local de traballo nas embarcacións. Pola contra, o proceso desenvolveuse nun clima de confianza por parte dos maridos, habitualmente ausentes debido ao seu traballo na pesca de altura. Neste caso, ser muller e xove contribuíu á confianza por parte deles, que me trataron como se fose unha filla, establecéndose unha relación de proximidade, que se desenvolveu tamén en espazos masculinos, como bares e ruas, onde me movía sen trabas.

Non sucedeu o mesmo con outros actores esenciais na intervención, nomeadamente os políticos e representantes das institucións, que me vían como a “rapaza dos caboverdianos”, nunha especie de minorización cara a miña persoa e capacidade profesional, determinada polo feito de ser muller e xove.

O marco teórico que guiou a intervención asentou en dous piares: o concepto de integración, aplicado a colectivos migrantes, e a perspectiva feminista, considerada como marco de interpretación da subordinación estrutural das mulleres na nosa sociedade, con características específicas agravantes no caso das migrantes. Outros marcos teóricos relevantes relacionábanse cos estudos migratorios, o racismo e xenofobia ou os estudos caboverdianos.

Respecto do primeiro pilar, relativo á condición migrante do colectivo beneficiario, a integración foi entendida como un proceso dinámico e multidimensional, responsabilidade non só do colectivo migrante senón tamén da sociedade envolvente. Entre as dimensións máis relevantes para a intervención social, foron escollidas a laboral, a social ou dos dereitos de cidadanía e a cultural. Dentro desta última compre sinalar que se diagnosticou a existencia dun modelo de separación nas relacións interétnicas (Sabatier e Berry, 1996), definido pola inexistencia xeralizada de vínculos positivos entre a comunidade migrante e a sociedade envolvente, mantendo a primeira un forte proceso de endoculturación, que se manifestaba unicamente no espazo privado, estando as prácticas culturais da sociedade de orixe practicamente ausentes no espazo público de Burela. Na altura, na sociedade burelá existía a idea de que a comunidade caboverdiana estaba integrada, mantendo o poder local un discurso asimilacionista, baseado na aparencia de normalidade e na ausencia de relación institucional coa mesma, existindo un descoñecemento absoluto sobre a súa realidade. A proposta do PB, amplamente difundida nos media, contrastou coa idea que pregonaba o poder local, sendo un elemento constante de conflito entre o PB e o goberno municipal.

Respecto da perspectiva feminista, considerouse a ausencia das mulleres na proposta inicial do PB como un de tantos exemplos de invisibilización. Non se tivera en conta a existencia de mulleres xunto aos mariñeiros caboverdianos, invisibilizando as relacións de xénero no seo dunha comunidade na que estas xogaban un papel esencial, tanto na xestión dos grupos domésticos como da mesma comunidade. Esta idea reforzouse dende o primeiro contacto, feito a través dunha muller, na altura presidenta da asociación caboverdiana, que se atopaba inactiva dende había uns anos. As mulleres, invisíbeis na redacción inicial do proxecto, convertéronse, dende a primeira toma de contacto, nas actrices fundamentais da fase de diagnóstico/reformulación, tanto a nivel de definición das súas problemáticas, necesidades e potencialidades como de caracterización da propia comunidade, acabando por ser consideradas como elemento fundamental da intervención. Como consecuencia da reformulación, o PB converteuse nun proxecto comunitario, que colocou a perspectiva de xénero como unha das súas principais bases teóricas, potenciando o papel de actrices sociais privilexiadas das mulleres caboverdianas.

A triple discriminación, que as caboverdianas sufrían (de sexo, raza³ e clase social) non levou á súa consideración como vítimas, senón que sempre se considerou que tiñan unha axencia propia, que no seu caso particular víase reforzada pola súa condición de “mulleres de mariñeiros”. A ausencia dos maridos, que en non poucas ocasións era vivida con angustia ou tristeza, a maior parte do tempo posibilitaba unha liberdade de escolla e movementos que non se darían estando eles presentes. Esta ambivalencia, que inicialmente foi considerada como unha particularidade do colectivo, foi posteriormente identificada como unha excepcionalidade no seo da ampla comunidade transnacional da diáspora caboverdiana procedente da illa de Santiago, baseada na migración masculina e no papel subalterno das mulleres nos movementos migratorios.

Como consecuencia da reformulación, o PB converteuse nun proxecto comunitario, orientado á resolución dalgúns dos problemas colectivos, considerando a comunidade como un todo, composta por homes, mulleres e crianzas de diversas idades. A reformulación da intervención, que colocou a perspectiva de xénero como unha das súas principais bases teóricas, foi clave na potenciación do papel de actrices privilexiadas para as mulleres caboverdianas, conseguindo optimizar unha situación potencialmente favorábel.

Outra das cuestións ligadas ao feminismo e á intervención, que cruzou todo o proceso, foi a promoción da sororidade e a concienciación das mulleres sobre a súa realidade nunha sociedade

³ Entendida como construción sociocultural e non como dado biolóxico

patriarcal. Estas foron traballadas tanto a través de actividades diversas, das que se falará a seguir, como no propio núcleo do proxecto, o lugar onde se tomaban as decisións e se organizaban as accións, integrado exclusivamente por mulleres.

A metodoloxía de traballo posibilitou infinidade de comunicacións cotiás entre colectivo beneficiario e sistema interventor, que en si mesmas constituían parte do proceso de concienciación e empoderamento da colectividade, no sentido apuntado por Stromquist.

This discussion of everyday life has a number of consequences. When women talk to other women about their personal experiences, they validate it and construct a new reality. When women describe their own experiences, they discover their role as agents in their own world and also start establishing connections between their micro realities and macrosocial contexts. It should be clear that the discussion of personal lives, of needs and dreams, necessitates of a friendly, receptive social space. Here, the task of a group facilitator becomes essential because this person must create a participatory process which provides constant encouragement and support to the members. The role of the facilitator is not an easy one; training to create and maintain an empowerment process is necessary (Stromquist, 1995: 17).

PRÁCTICAS ANTROPOLÓXICAS EMPODERADORAS NUN TERRENO FEMINIZADO

A entrada no terreo, rito iniciático de todo proceso antropolóxico, produciuse un domingo a mediados de Setembro, á tarde, nunha xuntanza convocada a través da muller inicialmente contactada. O primeiro a destacar foi a ausencia de homes neste encontro, ao que acudiron en torno a unha dúcia de atentas mulleres, acompañadas dalgunhas crianzas, que evidenciaron a inviabilidade do proxecto inicial, profundamente androcéntrico e vertical.

As propias mulleres definiron nesta primeira xuntanza unha serie de problemas e necesidades da súa comunidade, entre os que dous se destacaban como os máis sentidos: en primeiro lugar, a situación legal dos seus fillos e fillas, pois unha grande parte, a pesar de teren nacido en territorio español, non gozaba desta nacionalidade. En segundo, a súa propia situación no mercado laboral, no que se inserían unicamente na economía somerxida, agás dúas que dispoñían de permiso de traballo. A falta de permiso de traballo impedíalles inscribirse como demandantes de emprego polos medios oficiais. As mulleres cuestionaron que a oportunidade de formación que se estaba a presentar tivera como colectivo beneficiario unicamente aos homes, ausentes e con emprego, deixándoas a elas, que tiñan maiores dificultades de acceso ao mercado laboral e maior dispoñibilidade de asistencia, sen opción de participación. Tamén

explicaron que a Asociación Cultural Tabanka, constituída en 1987, levaba anos inactiva. A asociación fora liderada por un home caboverdiano, tendo ficado parada dende a súa marcha de Burela, pouco despois. Xustificaron que elas ocupaban os cargos directivos debido á ausencia masculina.

As mulleres caboverdianas atopábanse nunha posición privilexiada como consecuencia da ausencia masculina, dispoñendo de marxe de manobra para implicarse no proxecto e no desenvolvemento de actividades de todo tipo. Elas cederon o seu tempo para traballar en prol da comunidade, converténdose nas verdadeiras protagonistas do BogAvante, algo que probablemente non houbera acontecido de idéntico xeito no caso de que o elemento masculino tivese unha presenza constante.

Ante a repetida constatación da inexistencia de datos referentes á comunidade, presentouse o reto de elaborar un censo, sen o cal era imposible coñecer aspectos sobre a realidade grupal, como o seu tamaño, composición por sexos, idades e xeracións, así como relativos ao seu tipo de organización familiar ou modos de inserción no mercado laboral, entre moitos outros. Censar as persoas caboverdianas converteuse nun imperativo para reformular o traballo de intervención, o que se fixo tomando ás mulleres adultas como referencia dos grupos domésticos. Este proceso de investigación permitíame coñecer á práctica totalidade das persoas que conformaban a comunidade nese momento, ao mesmo tempo que realizaba unha reconstrución da súa evolución dende o seu asentamento en 1978.

Unha vez mapeados os problemas, definíronse actividades que contribuísen para mudar as situacións negativas. Aínda que algunhas delas foron planificadas na fase inicial, outras foron xurdindo durante o desenvolvemento da intervención, algo característico dos proxectos con metodoloxía participativa, necesariamente flexíbeis e abertos. O grande eco acadado polo proxecto nos media propiciou que xurdiran novos parceiros e novas oportunidades de acción ao longo da súa execución. Detereime a seguir nalgúns das actividades realizadas, nomeadamente nas que máis contribuíron ao proceso de empoderamento das mulleres, pois sería demasiado extenso abordalas todas neste traballo.

O achegamento cotiá á comunidade, fora do ámbito das reunións, iniciouse coa organización de aulas de apoio educativo a mulleres adultas, como vía para promover a súa matrícula no servizo de educación para persoas adultas do IES Monte Castelo, no que non participara ningunha persoa da comunidade dende anos atrás. Un grupo dunhas vinte mulleres matriculouse e seguiu o curso oficial durante ese ano escolar (98/99). Esta actividade contribuíu a forxar unha nova

imaxe pública das mulleres caboverdianas⁴, que comezaron a ser visibilizadas diariamente pola avenida principal de Burela de camiño ou regreso das aulas, coas súas carpetas baixo o brazo.

A formación en redes e aparellos de pesca⁵, que respondeu á demanda das mulleres caboverdianas no diagnóstico participativo, constituíu unha das actividades máis importantes, xa que serviu, alén dos obxectivos puramente formativos, para traballar a cohesión grupal. A asistencia ás aulas supuxo un maior contacto entre as asistentes, que atoparon no grupo un espazo no que conversar e partillar vivencias ao mesmo tempo que estaban a aprender. Así mesmo, serviu para que algunhas participantes que levaban escaso tempo na zona, ou mesmo unha recentemente chegada, dispuxeran dunha actividade cotiá que lles facilitou a súa integración na propia comunidade.

Un elemento esencial no suceso do curso debeuse ás habilidades da formadora, unha redeira dunha localidade veciña que se implicou moi positivamente no traballo e estableceu unha relación moi próxima coas mulleres. A acción formativa serviu tamén para afianzar a relación entre as beneficiarias e a coordinadora. Eu adoitaba acudir case todos os días a visitar a formación, que se desenvolveu ao longo de uns catro meses, aproveitando para continuar coa metodoloxía participativa e co intercambio de información coas participantes, que facían parte do grupo promotor da intervención. Nas miñas visitas aproveitaba para facer e ofrecer café ás formandas, dando a volta simbolicamente á situación habitual, na que as negras adoitan servir ás brancas. Foi un xeito de evidenciar o compromiso do proxecto con estas mulleres, acostumadas a servir aos demais, fora na súa casa ou nos seus empregos. Durante esta etapa inicial comecei a familiarizarme coa lingua crioula, inicialmente a xeito de brincadeira, coa aprendizaxe dun vocabulario mínimo no que destacaban palabras e expresións ligadas á sexualidade, que unha das alumnas de redes me foi ensinando entre risas.

A formación en redes, inicialmente prevista para un total de cen horas, foi ampliada, a petición das alumnas, en cincuenta horas máis. Complementouse cun “Obradoiro de autoestima e habilidades sociais”⁶, nas que se traballaron diversos aspectos das súas vidas e contidos

⁴ Na altura existía entre certos sectores sociais unha imaxe deturpada e negativa das persoas cabo-verdianas, relacionada coa detención de varias persoas do colectivo por asuntos de tráfico de drogas ilegais en 1994 e 1997 e a súa exposición sensacionalista nos medios de comunicación locais (Oca, 2013, pp. 164-167).

⁵ Dentro do catálogo oficial de actividades formativas do mundo pesqueiro, que limitaba a escolla de cursos, esta formación é unha das poucas dirixidas a mulleres, xunto coas actividades de marisqueo, non practicadas en Burela.

⁶ O obradoiro foi impartido por dúas monitoras da *Asociación Lilith*, de Santiago de Compostela, que dende unha perspectiva feminista utilizaron unha metodoloxía baseada en dinámicas educativas e xogos e outros instrumentos lúdicos, para propiciar un ambiente aberto, acolledor e de confianza.

relativos a coñecementos e habilidades, mais tamén a actitudes, valores e afectividade, enfatizando a implicación e participación activa das alumnas, procurando unha aprendizaxe significativa e construtiva. Ao longo dos obradoiros tratáronse temas íntimos, como o traxecto migratorio ou a sexualidade, xunto a outros ligados ás habilidades sociais e o asociacionismo, que foron traballados a través de xogos de roles. As sesións de traballo resultaron extremadamente ricas e promotoras da cohesión grupal, creando un clima potenciador da participación noutras accións da intervención. Por outra banda, serviron para coñecer aspectos cualitativos da vida das caboverdianas en Burela, como a enorme importancia da familia, repartida entre diversos países, a visión dos fillos como forza⁷ ou o descoñecemento sobre numerosos aspectos ligados á sexualidade (contracepción, VIH e outras DTS). Evidenciouse a importancia dos rumores nas súas vidas, considerados como un elemento desestabilizador das relacións humanas, moi poderoso para conter calquera tipo de mudanza na vida das mulleres, así como o medo ao conflito, que lles facía optar por estratexias de pasividade á hora de defender os seus dereitos.

Todo o proceso cotiá xerado ao redor destas actividades formativas, específicas para mulleres, tivo unha importancia decisiva no proceso de investigación xeral. Ao mesmo tempo que se realizaban accións, a información producida nos seus contextos non facía máis que facer aparecer novas cuestións, ampliándose os ámbitos de investigación.

Mais o BogAvante non se centrou unicamente nos aspectos negativos, propios da área social e dos dereitos de cidadanía. En paralelo coa exposición destes, deuse unha exposición en positivo da cultura caboverdiana e as súas potencialidades, dotando de identidade social a un colectivo que ate entón era definido de xeito veladamente racista como “os morenos”. A defensa da integración como un proceso dialéctico, multidimensional e dinámico abriu o camiño non só á solución de problemas sociais, senón tamén á expresión pública das potencialidades colectivas. Isto foi evidente en todo o que envolveu a actividade cunha maior participación das persoas caboverdianas, de todas as idades. A Noite Caboverdiana foi a primeira ocasión na que as persoas caboverdianas se presentaron ante a sociedade burelá desde a súa propia identidade cultural. Neste evento, que foi masivo, as prácticas culturais ligadas ao lúdico (comida, bebida, música e baile) facilitaron a interacción entre os diversos grupos sociais, abrindo unha porta á interculturalidade na sociedade burelá.

⁷ Esta visión, que tamén coñecín durante o meu traballo con mulleres en Cabo Verde, é moi diferente á que se adoita ter nos países chamados desenvolvidos, onde os fillos son vistos como unha carga ou impedimento para o desenvolvemento das mulleres.

A INTERVENCIÓN MUNICIPAL: BUROCRATIZACIÓN E DESDÉN CARA O MÉTODO ETNOGRÁFICO

O goberno local esperou a que o proxecto rematara para facerse coa intervención, abortando conscientemente a posibilidade de continuar no camiño da participación, evidenciando o seu carácter político e molesto para o poder local, que viu indirectamente cuestionadas tanto a súa (falta de) intervención como o seu discurso.

O PB rematou en febreiro de 2000, no medio dunha incerteza sobre a súa continuidade. Os continuos conflitos co poder político local levaron á falta de apoio do concello á hora de conseguir fondos para continuar. As xestións realizadas dende a REGAL para conseguir financiamento da Consellaría de Familia, Muller e Xuventude, que iniciaba no ano 2000 unha liña de intervención con inmigrantes con fondos concedidos polo goberno central, deron como froito a dotación dun orzamento anual ao Concello de Burela, ficando a organización promotora da intervención inicial fora da escena. A pesar de que dende o concello se tentou, mediante reunións con diversas persoas da comunidade, “convencelas” de que o traballo podería continuar baixo outros presupostos, o concello veuse obrigado a contratarme en marzo de 2000, unha vez rematado o contrato coa REGAL.

Co fin do proxecto inicial, coa REGAL fora de escena e a apropiación da intervención por parte do concello, erixido en novo sistema interventor, iniciouse un proceso hexemónico de intervención, no que se deixou claro dende o inicio quen detiña o poder, tanto sobre o persoal técnico como sobre o destino do proxecto, e consecuentemente, sobre a propia comunidade. A pesar de que teoricamente a nova intervención ía continuar nos moldes da anterior, deuse unha mudanza en certos aspectos de orde metodolóxico e conceptual a partir do momento en que o novo sistema interventor se fixo coa dirección da intervención. Tratouse dunha mudanza paulatina que se foi afianzando ao longo dos anos posteriores.

Nunca máis se actualizou o diagnóstico respecto dos aspectos cualitativos da realidade da comunidade, perdéndose a oportunidade de definición participativa dos problemas e necesidades do mesmo, que como todas as realidades sociais están suxeitas a unha dinámica constante. O colectivo beneficiario experimentou un agudo crecemento ao longo da década de 2000, que o levou a triplicarse até 2008, aparecendo novas realidades, problemas e necesidades, acompañadas de novas potencialidades. O exercicio participativo realizado como punto de partida do PB non se repetiu, imposibilitando o coñecemento, mellora ou transformación dos novos desafíos.

Paulatinamente, os representantes municipais foron controlando o exercicio do meu traballo, considerando que este se debía someter aos espazos e horarios propios da atención burocratizada aos cidadáns e grupos sociais. Comezaron as tentativas de burocratizar a relación co outro, que tiñan como consecuencia a imposibilidade de desenvolver a metodoloxía de traballo que tan bos resultados tiña dado. O exercicio profesional foi sometido á regularización e tempos propios da xestión burocrática dos asuntos municipais, cencenando a aplicación do método etnográfico, que tiña constituído unha das claves do éxito da intervención anterior. O método de traballo baseado na presenza no terreo e na dispoñibilidade, non suxeito a horarios formais de traballo, tipo funcionaria, resultaba o máis eficaz neste caso, sobrepasando con creces as vinte horas semanais estipuladas no meu contrato. A concepción que os políticos tiñan dun posto de traballo desas características definíase polo enclaustramento do persoal técnico nun espazo administrativo, denotado co poder político, único lugar que consideraban lexitimado para a intervención social.

No que respecta á miña experiencia como traballadora municipal, a nivel profesional sentíame incómoda no novo papel de técnica sen atribucións nin a nivel de investigación e diagnóstico, nin respecto á planificación, pasando a cumprir o papel de simple organizadora e executora de actividades, a maior parte das cales eran decretadas polos políticos. Nos últimos meses de traballo as relacións laborais fixéronse insoportábeis, ate o punto de non compensarme os extraordinarios resultados que se estaban a lograr coa explosión cultural pública do colectivo, aspecto no que en canto antropóloga sentíame moi satisfeita, pois o traballo de investigación-acción sobre a cultura caboverdiana daba froitos e facía aparecer en todo o seu esplendor a potencialidade integradora da mesma.

A pesar das mudanzas na base da intervención municipal con respecto á anterior, os membros da comunidade, en especial as mulleres, continuaron participando con entusiasmo nas actividades da área cultural, onde se continuou a producir o proceso de empoderamento a través da expresión da propia identidade, proceso este do que nunca se desprenderon. A cultura caboverdiana nunca máis se confinou no ámbito privado, proxectándose publicamente dun xeito positivo a través de múltiples expresións e imaxes, entre as que destaca o grupo musical Batuko Tabanka, que naceu como un produto do intenso traballo desenvolvido non só na área cultural, mais tamén nas outras definidas polo BogAvante. O eixo de intervención cultural continuou moi presente na intervención municipal ate a actualidade, aínda que parte dunha consideración da cultura como algo estático, como un arquetipo estancado en certos elementos folclóricos que son mostrados repetitivamente, sen evolucionar, caendo nun culturalismo que

separa a cultura do contexto social no que se produce, ofrecendo as expresións diferenciais da cultura caboverdiana dun xeito estático e repetitivo, mostrándoas como a proba irrefutábel da existencia de integración. Este tipo de intervencións poden acabar contribuíndo a unha nova categorización dos colectivos en base ás súas prácticas identitarias que acabe por ter o mesmo efecto inferiorizador que as prácticas asimilacionistas do pasado.

Dadas as novas condicións do meu papel de interventora, acabei por valorar a saída do posto de coordinadora. Levaba un ano e medio vendo como ruía o construído con tanto esforzo e as cousas non se prevían mellores a medio prazo. Decidín marchar. Sentíame como unha política e non como unha técnica e non era ese o papel por min desexado a nivel profesional, sendo consciente do carácter político do proceso que estaba a conducir. Optei por seguir a recomendación de Foster (1974), ante situacións desta natureza.

Deberá participar sólo en aquellos proyectos en los que se sienta moralmente cómodo, y deberá retirarse de aquellos en los que descubra política o prácticas que no puede aceptar. (ibid.: 266)

POTENCIALIDADES E DESAFÍOS NA PRÁCTICA DA ANTROPOLOXÍA APLICADA

Dentro da proposta metodolóxica da antropoloxía, a observación participante, técnica distintiva do método etnográfico, encaixa perfectamente á hora de realizar un traballo de intervención comunitaria. A proximidade que supón a utilización desta técnica facilita o acceso á información relativa ao grupo beneficiario e á visión “omnicomprensiva” necesaria. Neste punto non existen receitas máxicas, senón que en cada caso concreto, dependendo da posición da antropóloga e das súas habilidades, a recolla de datos realizarase dun determinado xeito, tendo en conta a proposta de Guasch (1997) da observación participante como unha arte que cada unha de nós adapta ás súas capacidades e circunstancias.

Na práctica etnográfica, a miña condición de muller foi crucial no acceso aos espazos privados dende os que as mulleres estruturaban a súa comunidade, permitíndome a apreensión, a través de la observación participante, de múltiples informacións dende o universo feminino, sobre cuestións relativas ás tipoloxías familiares, ás relacións interxeracionais e de xénero ou aos procesos de transmisión da cultura de orixe ao colectivo de descendentes. Se eu tivera sido un home, antropólogo, as cousas certamente houberan corrido dun xeito ben diferente.

O xeito máis apropiado para abordar un tipo de traballo baseado no contacto decotío e na partilla constante entre o sistema interventor e o colectivo beneficiario, remite ao traballo de campo etnográfico, pois permite a proximidade da que fala Stromquist (1995), premisa básica

do traballo antropológico no estudo das colectividades humanas dende un punto de vista holístico.

Empowerment can succeed only if it is a mode of learning close to the women's everyday experiences and if it builds upon the intellectual, emotional, and cultural resources the participants bring to their social space. (Stromquist, 1995: 17)

A propia estrutura da comunidade caboverdiana, inmersa nun modelo de separación e fechada en si mesma, fixo aínda máis necesaria e útil esta proximidade, que estivo presente durante todo o proceso de investigación e acción, constituíndoa a base dende a que rachar a separación e abrir portas á interculturalidade.

Es una comunidad tan compacta que es necesario que el profesional o los profesionales que intervenga con ella sepa estar dentro y fuera, como en su día hizo la técnico que trabajó en el BogAvante. Comprender desde dentro a la comunidad es una clave para construir la convivencia. (Carnacea, 2011: 247)

Neste caso concreto, máis alá dos aspectos metodolóxicos apuntados ao longo do texto, quixera destacar dous, en certo modo definitorios da práctica antropológica, que contribuíron de forma decisiva na comprensión das dinámicas socioculturais dunha comunidade marcada pola emigración e a transnacionalidade. En primeiro lugar, a aprendizaxe da lingua caboverdiana, considerada o sostén mais importante da identidade do pobo caboverdiano, tanto no arquipélago como nas comunidades do exterior (Duarte, 1998). Dende o momento en que comecei a tentar falar *kriolu*, sentíame e cada vez máis incluída na comunidade, esvaecéndose en certo modo a fronteira que podería supor a miña pele branca en medio dunha comunidade negra e mestiza⁸. O dominio da lingua permitiu a miña integración no colectivo investigado ao mesmo tempo que me facilitou o acceso ás máis variadas conversas e interaccións.

En segundo lugar, o traballo de campo en Cabo Verde, guiada pola máis pura “curiosidade antropológica”, na tentativa de conseguir unha visión holística da comunidade que estaba a investigar. As viaxes e estadas no arquipélago iniciáronse en agosto de 2000, xa estando a traballar na intervención municipal, reforzando a aprendizaxe da lingua que acabo de comentar. O coñecemento das familias e localidades de orixe contribuíu a reforzar os vínculos, xa daquela consistentes, coas familias caboverdianas de Burela. A partilla de afectos, mensaxes, moitos deles materializados a través dos retratos e fotografías que cruzaban conmigo o Atlántico en cada viaxe, xunto aos máis diversos agasallos para as familias, axudou a aprofundar as relacións

⁸ En moitas ocasións as persoas cabo-verdianas referíanse a min coa frase “é di nós” (é nossa), integrándose na comunidade.

persoais con moitas das persoas do colectivo. Levoume a un traballo de campo de longa duración que chega ate os días de hoxe, no que moitas veces os afectos acabaron por sobreporse ao que se considera “traballo de campo”. Neste sentido comparto a visión de Gregorio (2014) sobre a práctica etnográfica feminista e o establecemento de relacións prolongadas froito do traballo de campo que acaban por trascendelo. Tamén a afirmación de que “lo emocional y lo personal no pueden ser separados de lo conceptual; como indica Okely (1975), no solo lo personal es político, también «lo personal es teórico»” (p. 299).

Nos contextos de aplicación da antropoloxía, o método etnográfico é practicado alén do seu fin puramente investigador, constituíndo unha ferramenta privilexiada dende a que tecer relacións de confianza coas persoas beneficiarias das intervencións sociais, necesarias para súa implicación nos proxectos deste tipo, abrindo o camiño a intervencións de tipo participativo. Os interventores municipais nunca conseguiron percibir na súa importancia e profundidade o método etnográfico como forma de traballo válida. De certo modo percíbíano máis como un non-traballo, pois en moitas ocasións recrimináronme que eu non traballaba, pois consideraban o traballo como algo que nunca debería producir prazer nen satisfacción, o que se atopaba lonxe da miña práctica profesional.

Na intervención participativa inicial, o persoal técnico estaba no terreo, entendido na súa máxima amplitude, tanto en calidade de investigadora como de facilitadora, nunha relación horizontal e dinámica de proximidade. A técnica da observación participante permite e axuda á nosa integración nos grupos cos que interactuamos, facilitando a comprensión holística da súa realidade. O exercicio do método etnográfico, convertido en método de intervención social, permite tamén o establecemento de relacións de tipo horizontal que superen a dicotomía ou relación de poder vertical entre interventor e cliente, sendo moi adecuada na aplicación de metodoloxías inspiradas no enfoque do empoderamento, nas que non me extenderei acá⁹.

A aplicación da cultura organizacional do concello á intervención acabou por ter unha serie de consecuencias a medio e longo prazo, entre elas o que se podería considerar unha burocratización da atención ao colectivo, dende unha perspectiva asistencialista, fomentadora da dependencia do mesmo respecto do poder local, tanto á hora de propor actividades como á de solucionar problemas administrativos. O novo sistema interventor estableceu un tipo de relación diferente coa comunidade beneficiaria, que unha vez que retomou a actividade do

⁹ O enfoque do empoderamento pode ser considerado como o elemento clave na análise do conflito entre os sistemas interventores (Oca, 2013: pp. 155-162)

mesmo¹⁰, pasou a estar “obrigada” a acudir ao concello para poder levar a cabo calquera iniciativa, perdéndose a visión colectiva do grupo, focalizando os problemas de xeito individual e non como parte dunha realidade común en canto inmigrantes cunha mesma orixe, establecéndose relacións de tipo clientelar entre algunhas persoas caboverdianas e os representantes municipais. Instaurouse o que Ruiz (2005) denomina “liturxia diferenciadora” entre suxeito e obxecto da intervención, estando o primeiro situado de xeito estático nas dependencias municipais, nunha escenografía altamente burocratizada á que deben acudir os beneficiarios, non acontecendo a situación contraria. Pasado un tempo, o colectivo caboverdiano converteuse nun obxecto pasivo da intervención municipal, onde os problemas son frecuentemente tratados dende unha óptica individualizada, moi útil na disgregación do colectivo.

O caso que se caba de analizar demostra a viabilidade e pertinencia da aplicación do método etnográfico en procesos de desenvolvemento comunitario. Un dos desafíos que se colocan en contextos de intervención como o que nos ocupa, ten que ver co potencial transformador que as propostas participativas conteñen en si mesmas, amplificadas polo uso do método etnográfico aplicado á intervención social. Un potencial que conduce a mudanzas e transformacións nos grupos sociais involucrados, o que adoita ser visto con receo polos políticos, que prefiren unha cidadanía pasiva que non plantexa demandas, polo que non é raro que neguen a posibilidade de financiar este tipo de traballos.

A intervención desenvolvida coa comunidade caboverdiana de Burela, baseada no método etnográfico e na antropoloxía feminista e aplicada, situou ao colectivo caboverdiano, ate entón inmerso na subalternidade, nun novo lugar de actor social que molestou ao goberno local. O proceso político que se desenvolveu á volta da intervención dende o seu inicio, que acabou por destruír as súas bases teóricas e metodolóxicas para transformala nun tipo de intervención burocrática, evidenciou o carácter emancipador deste tipo de metodoloxías, nas que as persoas beneficiarias, son recoñecidas como iguais respecto dos interventores, e non como “os outros”, con todas as relacións desiguais de poder que esta visión conleva.

Para alén deste aspecto político, quixera concluir afirmando que a invisibilidade da antropoloxía en canto disciplina dotada dun método e dunha serie de teorías adecuadas á intervención social na sociedade galega actual, supón non só a imposibilidade de desenvolvemento profesional de

¹⁰ Cando abandonei o traballo de coordinación (xullo de 2001), a intervención municipal ficou sen actividade ate o inicio do ano seguinte, coa contratación de novo persoal.

varias xeracións de antropólogas e antropólogos, senón tamén unha clara perda de oportunidades de transformación da realidade sociocultural dos grupos sociais subalternizados. Está na nosa man, en canto grupo profesional, revertir esta situación.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

ALBERICH, T. (2000). "Perspectivas de la investigación social", en T. RODRIGUEZ VILLASANTE et al., *La investigación social participativa*, Madrid: El Viejo Topo.

AKILU, F. (2000). "A multi-method approach to the study of homelessness", en N. NELSON e S. WRIGHT, *Power and participatory development. Theory and practice*, Londres: Intermediate Technology Publications.

ANDER-EGG, E. (1980). *Metodología y Práctica del Desarrollo de la Comunidad*, Tarragona: UNIEUROPE, (10ª ed.).

CARNACEA, M. A. (2011). "Batuko Tabanka: Música entre el mar y la tierra. Mujeres caboverdianas de Burela", en A. CARNACEA e A. LOZANO (coords), *Arte, intervención y acción social. La creatividad transformadora*, Madrid: Grupo 5.

COLECTIVO IOÉ, (2003). "Investigación acción participativa: Propuesta para un ejercicio activo de la ciudadanía", Conferencia. Encuentro de la Consejería de Juventud. Córdoba, junio de 2003, dispoñíbel en URL: <http://www.nodo50.org/ioe/>

DUARTE, D. (1998), *Bilingüismo ou Diglósia?*, Mindelo: Spleen Edições.

FOSTER, G.M. (1974 [1969]). *Antropología Aplicada*, México, FCE.

FREIRE, P. (1983) [1970]. *Pedagogía del oprimido*, México, Siglo XXI.

GIMÉNEZ, C. (2003). *¿Qué es la inmigración?, ¿problema u oportunidad?, ¿cómo lograr la integración de los inmigrantes?, ¿multiculturalismo o interculturalidad?*, Barcelona: RBA.

GREGORIO, C. (2014). "Traspasando Las Fronteras Dentro-fuera. Reflexiones desde una etnografía feminista", en *Revista de Antropología Iberoamericana*, v. 9, 3. Madrid: Antropólogos Iberoamericanos en Red.

GUASCH, O. (1997). *Observación participante*, Madrid: CIS.

LAPARRA, M. (2003). *Extranjeros en el purgatorio. Integración social de los inmigrantes en el espacio local*, Barcelona: Edicions Bellaterra.

MÉNDEZ, L. (2008). *Antropología Feminista*. Madrid: Editorial Síntesis.

OCA, L. (2006). "Modelos de integración social de inmigrantes en Galiza: o exemplo da comunidade caboverdiana da Mariña", *Fervenzas, Revista Galega de Traballo Social*, 9, Santiago de Compostela: Colexio Oficial de Diplomados de Traballo Social de Galicia, pp. 121-137.

OCA, L. (2013). *Caboverdianas en Burela (1978/2008). Migración, relacións de xénero e intervención social*. Tese de Doctoramento. Departamento de filosofía e Antropoloxía Social. Universidade de Santiago de Compostela. Dispoñíbel en <https://minerva.usc.es/xmlui/handle/10347/9804>

REGAL (1998). *Proxecto Bogavante*, A Coruña (proxecto aprobado polo FSE)

RUIZ, E. (2005). *Intervención social, cultura, discursos y poder: aportaciones desde la antropología*, Madrid: Talasa.

SABATIER, C. e BERRY, J. (1996), "Integración y aculturación", en R.Y. BOURHIS e J.P. LEYENS, *Estereotipos, discriminación y relaciones entre grupos*, Aravaca: McGRAW HILL, pp. 217-239.

STROMQUIST, N. (1995). "The Theoretical and Practical Bases for Empowerment", en C. MEDEL-AÑONUEVO (ed.), *Women, Education and Empowerment. Pathways towards Autonomy*, Hamburgo: UNESCO, pp. 13-22.

